

Vytautas VITKAUSKAS

**PRIEBALSIŲ *s:š* ir *z:ž* IVAIRAVIMO
ŠIAURĖS RYTŲ VARNIŠKIUOSE KLAUSIMU**

Daugelyje žemaičių šnektyų ypač šiaurės žemaičiuose (dounininkų plote) yra užrašyta įvairių žodžių, kur matyti priebalsių *s* ir *š*, *z* ir *ž* svyravimas tam tikruose žodžiuose ir formose¹. Šiuo tameju norima panagrinėti pietų aukštaičių varniškių rytinių šnektyų (šiaurės rytų dūnininkų) tokį pat reiškinį. Turimi tarsi trys poskyriai: 1. Vieni žodžiai tariami tik su *s*, *z* vietoj bendrinės kalbos ar kitų lietuvių šnektyų *š*, *ž*; 2. Atskirose šnektose svyruojama – vienur tariama *s*, *z*, kitur *š*, *ž*. Net nesusidaro kokia izoglosa – egzistuoja tarsi kokie dubletai; 3. Priebalsis *z* pakeičiamas *ž*. Kai kas iš tokių pavyzdžių užfiksuota ir paskelbta "Šiaurės rytų dūnininkų šnekty žodyne" (1976), kai kurie pavyzdžiai užrašyti vėliau (tokių žodžių užfiksuota ir gretimose vad. dounininkų šnektose – Papilėje, Raudėnuose, Trýškiuose, Eigiškijuose).

1. *kūmsčia* "kumštis" (plg. *kú.m's't'ē*, *kum's't'ē.k'ē* Pvn, Vkšn, Vds) || *kūmsté* "kumštis" (*kúm's't'i* Drv, Vrp, Krš, plg. *kû.m's't'ē* Eig, Pp, Rdn); *plēskē* "plēskė" (*p'l̄iesk'ē* Pvn, Vkšn, Užv; Rdn, *p'l̄ies'k'iē* Drv, Vrp, sen. Krš), *plestaké* "plaštakė, drugys" (*p'l̄es't'ā.k'ē* Užv, Vkšn, Pvn), *plestékē* "plaštakė" (*p'l̄es't'ē.k'i* Krš, Drv, Vrp); *plùskis* "pliuškis" (*plù.s'k'is* Pvn, Vkšn, *plùsk'is* Krš); *graznà* "drausmė" (*gràznà* Pvn, Vkšn, Krš, Drv), *graznótì* "drausti" (*graznûot'ē* Pvn, Vkšn, Užv, *graznûot'i* Krš, Vrp), *žvaizdē* "žvaigždė" (*žvâiz'd'ē* Pvn, Vkšn, *žvaiž'd'iē* Krš, Drv; *žvaiž'z'ē* Vrp, Vds), *nusižvaizdēti* "daug žvaigždžių būti": *gràžè*, *nus'ižvaiz'd'jejis duñ.gùs* Krš; *zábtaí* "žiaunos, lūpos" (*zá.ptá* Pvn, *zá:pta* Drv, Vrp, plg. *žuõpta* Krš nj. dėl šnektos bruožų nykimo?). Palygink dar ežero ir upelio vardus: *Lúkstas* (*lú:ksc* ež. Pvn, Varn, Vkšn, up. *lú:ksc* Ringuvos dš. intakas Krš). Prisijungia dar vienas kitas skolinių: *siłkas* "šilkas" ir vediniai *silkinis* "šilkinis", *siłkvilnés* "šilkas ir vilnos" (*s'ēl.ks* Pvn, Vkšn, Vds, *s'ił.ks* Krš, Vrp, Dv, *s'ił'k'i.n'is* Pvn, Užv, Vkšn, *s'ił'k'in'is* Krš, Dv, Vrp, *s'ēl.kv'ē.l'n'es* Pvn, Vkšn, *s'ił.kv'ił'n'es* Krš, Dv). Nors etimologijos ir neturime, bet *z* panašus atrodo ir žodžiuose *mąžyti* "kankinti" (*mōn'dz'i·t'ē*, *mōndza* Pvn, Užv, Vkšn), *remēzytis* "kirkintis" (*r'em'ē.z'i·t'i·s* Pvn, Vkšn, *r'em'èz'i·t'i·s* Dv, Krš, Vrp).

2. a) Svyrubo žodžiai ir formos atskirose šnektose (ploto klausimai):

¹ B ü g a K. *Rinktiniai raštai* 3, Vilnius 1961, 220–250; Z i n k e v i c h u s Z. *Lietuvių kalbos istorija* 2, Vilnius 1987, 19–24.

góštautas || góstautas "toks gvazdikas" (gúoštā.uc Pvn, Vkšn, gúostauc Vrp, Drv), klūksnis || klūkšnis "gurkšnis": klu.ks'n'is Pvn, klùkšnis Vrp, ožkákšnis || ožkákšnis "šaltekšnis" (uoškā·ks'n'is Pvn, Krš, Drv, uoškā·ks'n'is Vrp, Rdn), guřksnis Drv || guřksnis nj.? Krš, Drv; pýselioties || pýselioties "knebinetis" (p'i·s'e'l'uot'i·s Pvn, Užv, p'i·s'e'l'uot'i·s Krš, p'i·s'e'l'uot'i·s Drv), pliùské || pliùské "kaimo šokiai" (p'l'ò.s'k'ē Pvn, p'l'ò.s'k'ē Vkšn, Užv), skrābtí || skrābtí "skrebtí, šalti" (skrā.p't'ē Pvn, Vkšn, škràp't'i Krš, Drv, Vrp), skrābis, -é || šrābis, -é "sudžiūvélis" (skrā.b'is Pvn, Užv || škrā.b'is Drv, Krš, Vrp) — bet visų čia nagrinėjamų šnektyų tik škrábalas "sudžiūvélis" (škrā.bá.ls Pvn, Vkšn, Vds, škrā.bals Drv, Krš, Vrp), skuřlis || škuřlis "skuduras" (sku:r'l'is Pvn, Vds, Vkšn, škuř.l'is Drv, Krš, Vrp (ir visi vediniai: skurlinis || škurlinis "skudurinis", skuřlininkas, -é || škuřlininkas, -é "skudurininkas"), skùrti || škùrti "plyšti" (skô.r't'ē Pvn, Užv, Vds, škúr'l'i Drv, Krš), spiglis || špiglis "spyglys" (s'p'ig'l'is Drv, s'p'i.g'l'is Vds || s'p'ig'l'is Vrp, Krš), spigliúotas || špigliúotas, -a "spygliuotas" (s'p'ig'l'ú.c Drv, s'p'ig'l'ú.c Vds, s'p'ig'l'ú.c Vrp, Krš), spoksóti || špoksóti "spoksoti" (spuoksúot'ē Pvn, Vkšn, špuoksúot'i Krš, Drv, Vrp), stýbra || stýbra "ištystęs, labai išaugęs žmogus" (s't'i·bra Pvn, Užv, št'i·bra Vrp) ir kt.

Tuo pasižymi ir ištisas pluoštas priesagos *-sena* || *-sena* darinių: *beñgsena* || *beñgsena* "baigimasis" (b'ë.nks'ēna Pvn, Vkšn || b'ë.nks'ēna Vds, Užv. || b'eñ.kš'ēna Drv, Krš, Rdn), *cýpsena* || *cýpsena* || *čýpsena* (c'i.p's'ēna Pvn, c'i.p's'ēna Drv, Krš ir Rdn; c'i.p's'ēna Vrp), *eisena* || *eisena* "éjimo būdas, eigastis, éjimas" (aïs'ēna Pvn, Vkšn, aïs'ēna Užv, Vds, aïs'ēna Drv, Krš, Vrp; aïs'ēna ir Rdn, Kaunatavà, Dūseikiai), *jaûksena* || *jaûksena* "jaukimas, vertimas" (jäuks'ēna Užv, Vds, jaû.kš'ēna Drv, Krš), *kaûksena* || *kaûksena* "kaukimas, šaukimas" (käuks'ēna Pvn, kaû.kš'ēna Drv, Krš), *krôksena* || *krôksena* "verkimas, rékimas" (krûoks'ēna Pvn, Vkšn, krûoks'ēna Užv, Vds, kruôkšena Drv, Krš — krûoks'ēna ir Rdn), *lêksena* || *lêksena* "lémimas, bégimas" (l'iëks'ēna Pvn, l'iëks'ēna Drv, Krš), *sprógsena* || *sprógsena* "sprogimas, mirimas, niek." (sprûoks'ēna Vkšn, sprûogs'ēna Vds, sprûoks'ēna Drv, Krš, Vrp — sprûoks'ēna ir Rdn, Trš, Pabalvës k.), *žviëgsena* || *žviëgsena* "žviegiimas, zyzimas" (žv'i·ks'ēna Pvn, Vkšn, žv'i·ks'ēna Užv, Vds, žv'i·ks'ēna Drv, Krš ir kt. Išsiskiria tik *s't'i·p's'ēna* "niek. mirtis" Drv, Krš, Vrp (tai nj.?)).

lýzinties || *lýzinties* "pataikauti, padlaižiauti" (l'i·z'in't'i·s Krš, Vrp, l'i·žin-t'i·s Pvn, Vkšn, Užv, l'i·žin't'i·s Drv), *palizôkas*, -é || *palizôkas*, -é "palaižūnas, padlaižys" (pàl'izuôks Drv, pàl'ëžûoks Vds), *vazmà* || *vazmà* "vežami daiktai, manta" (vàzmà Pvn, Vds, Vkšn, vàzmà Drv, Krš), *zaksóti* || *zauksóti* || *zoksóti* || *žaksóti* "žiopsoti, sédeti nieko neveikiant" (zaksúoti Drv, Krš, zauksúot'ē Pvn, Užv, zuoksúot'i Krš, Vrp, žaksúot'i Drv), *zmègti* || *žmègti* "kristi, pulti, sumenkinti, sušokti kepiniui" (z'mèkt'i Krš, Vrp, z'm'ë.kt'ē Vkšn, Vds, z'm'ëkt'i Drv, z'm'ë.kt'ē Pvn), *zmeginys* || *zmèkinys* || *žmeginys* "supuolęs kepinys" (z'm'ëg'in'i·s Pvn, Vds, z'm'ëk'in'i·s Vkšn, z'm'ëg'in'i·s Drv), *zuřdoti* || *žuřdoti*

"žudyti, užmušti" (*zuř.duo^ti* Krš, *zō·rdūot'* Pvn, Vkšn, *žuř.duo^ti* Drv, Vrp – ir *žō·rdūot'* ir Rdn, Girkautų k.), plg. dar skolinj *vāzotis* || *vāžotis* "valkiotis, šlaistytis" (*vā·zuot'i·s* Pvn, Vkšn, *vā·žuo^ti·s* Drv, Krš, Vrp).

3. Viename žodyje – *žýlē* visose šiose šnektose tariamas priebalsis *ž·ži·līē* Pvn, Užv, Vkšn, *ži·līē* Drv, *ži·lī·li* Krš (ypač populiarus buvo pasakymas *ži·lē p'el'ieda v'eř.su·s / àlē n'epas'ídú·su* Drv, *ži·lē p'el'ieda v'ē·rsu·s* Pvn).

Sie visi pavyzdžiai rodo šiose šnektose buvus kažkokį įdomų reiškinį. Dėl ko taip svyruoja *s*, *z* ir *š*, *ž* tarimas atskiruose žodžiuose ir tam tikruose formose, galima tik spėlioti. Viena tik aišku, kad visos šios šnektos šiais pavyzdžiais pasisako nukrypstančios nuo visų lietuvių daugumos vartojamų formų su *š* ar *ž*. Vadinas, galima tik spėti, kad būta čia žmonių, kurie vietoj lietuvių *š*, *ž* buvo tarę *s*, *z*, vėliau vienuose žodžiuose juos išlaikę (*kùmsčia* || *kùmsté*, *vazmà*, *zábta*), kituose sumaišę (*skrabti* || *škrabti*, *zaksótí* || *žaksótí*) ar net visai pakeitę (*žýlē*). Žemaičiuose ir net vakarų aukštaičiuose tokį faktų daug (pvz., *vazmà*, kaip rodo LKŽ kartoteka, išsimęčius po visus žemaičius – Vn, Grdm, Vvr, Šv, ir net po aukštaičius – Jrb, Pgg (vartota Prūsy Lietuvos raštuose), *pléskē* – LKŽ X 160 duomenimis mažne vieny žemaičių, taip pat ir *plestéké*, *plestekē* (LKŽ X 161, LKA I 86). Pagal K.Būga ir Z.Zinkevičių galima spėti buvus čia kuršių-žemaičių dvikalbystés faktą² (plg. dar čia ei ir ie įvairių keitimo atvejų³), artimų kontaktų. Dėl to galejo atsirasti ir žodžių, kur *s*, *z* ir *š*, *ž* tarimas tam tikrais atvejais yra sumaišytas dėl įtakų ar dėl kalbų keitimo ar keitimosi. Gali būti ir neseno keitimosi dėl neįprasto *z* tarimo išlyginimo (pvz. *zmegti* ir *zmégti*, *zuřdoti* ir *žuřdoti*; tai paskutinių metų užrašymai silpstant šių pakraštinių žemaičių šnekų savitumui, vidinei fonetinių dėsių sistemai (plg. dar vadinančių netolimų "šlekių" šnekų panašius reiškinius)⁴.

Ypač įdomūs priesagos *-sena* || *-šena* svyravimai. Vakarinės šnektos turi tik *-sena*, šiaurės žemaičiai, net akmeniškiai, papilėniškiai, kur buvo latvių sodybų (Biliūniškiuose, Barvýdžiuose, Vegériuose, Elkiškiuose) – taip tik tariama plačioje apylinkėje ir kitur. Lyg koks pleištas yra Kuršėnų parapija (kiek pavyzdžių užrašyta apie Raudénus, vienas kitas Kaunatāvoje).

Galima spėti: a) tai skoliniai iš latvių kalbos (lyg ir neleidžia taip primytinai tvirtinti geografija ir latvių kalbos arealo nutolimas); b) tai pagal *gaišena*, *lūšena*, *vèšena* apibendrinta; c) sumišus *s* ir *š* tarimui tam tikrose formose iš baltiškos priesagos **-sĩónā⁵* arba pagal V.Maziuli **-sĩ-anā⁶*, iš *-si-*

² Būga K. Ten pat; Zinkevičius Z. Ten pat.

³ Zinkevičius Z. Min. veik., 21; Vilkas V. Apie vieną Žemaičių oikonimą. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 32, 1993, 238.

⁴ Jonaitytė A. Nauji duomenys apie Skaistgirio tarmės konsonantizmą. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 3, 1960, 79–83.

⁵ Endzelīns J. *Latviešu valodas gramatika*, Rīga, 1951, 296–297; Skardzius P. *Lietuvių kalbos žodžių daryba*, Vilnius, 1943, 234.

⁶ Maziulis V. *Prūsy kalbos etimologinis žodynas* 1. Vilnius, 1988, 152–153.

ar *-si* dėl priebalsių *s* ir *š* maišymo, gal ir prisidėjus tam tikrai latvių kalbos įtakai "pasirinktas" šios baltų kalbų priesagos sudaromasis priebalsis *š*.

Dar viena šio reiškinio ypatybė – daugelio panašių žodžių vartojimas neturi izoglosų. Žodžiai su nelauktu *s*, *z* yra tarsi pasklidę visoje teritorijoje atskiruose kaimuose. Tai jau gali rodyti išlikimą iš ištiso buvusio ploto, kur vyravo ankstesnis reiškinys (gal ir substratinis). Kadangi čia nagrinėjamoje žemaičių šnektose užrašyta nemažai įvairių faktų, tai atsitiktinumo negali būti. Čia gali būti kuršių kalbos tam tikri reliktai, plg. dar vietovardžius *Kuršenai*, *Kuršai*, minėtuosius hidronimus *Lükstas*⁷, visai gretimų papilėniškių vietovardžius *Zabikai*, *Zubrýs* up., pavandeniskių tariamajame junginyje (taip pat yra sakę ir luokiškiai) *Sýdeklés kalnas*, Pavandenės kaimo pavadinimo *Sakaliné* ir *Šakaliné* svyravimas ir pan. Įvairiai galima manyti (ypač dėl žodžių *škuřlis* || *skuřlis*, *góstautas* || *góstautas*, *žýlē*), bet faktų gausa vis tiek rodo čia buvus ypatingą žemaičių šnektų padėtį, kai susvyravo dėsningas daugumos lietuvių *š*, *ž* tarimas tam tikruose žodžiuose ir formose.

SUTRUMPINIMAI

Drv	—	Dirvónénai (Juozapavà), Šiaulių r.
Vkšn	—	Viekšnáliai, Telšių r.
Vrp	—	Várputénai, Kelmės r.

ON THE VARIETY OF CONSONANT *S:Š* AND *Z:Ž* IN THE DIALECT OF NORTH – EAST VARNIAI SAMOGITIAN

Summary

In the dialects around Kuršenai, Dirvonénai, Užventis, Vidsodis generally are used such kind of words, where instead of the consonants (sonds) *š*, *ž* in the common language are pronounced *s*, *z* (*pléské*, *kùmsté* || *kùmsčia*, *plestéké* || *pleštáké*), the lake and the river *Lükstas*, *žvaizdē* (*žvaizé*), *zábtais* (also compare *silkas*, *mazýti* and so on). Other words in this areal vary: *goštautas* Pavandenė, Vieksnaliai and *góstautas* Kuršenai, *ožkáksnis* Kuršenai, Pavandenė and *ožkáksnis* Varputénai, *skràbtis* Pavandenė, Vieksnaliai and *škràbtis* Kuršenai, Dirvonénai, *skùrti* Pavandenė, Vieksnaliai, Užventis, Vidsodis and *škùrti* Dirvonénai, Kuršenai, *spiglis* Dirvonénai, Vidsodis and *špiglis* Kuršenai, Pavandenė, *spoksoči* Pavandenė, Vieksnaliai and *špoksoči* Kuršenai, Dirvonénai, *bégsena* Pavandenė, Vieksnaliai and *bégšena* Kuršenai, Dirvonénai, *beñgsena* Pavandenė, Vieksnaliai, Užventis and *beñgsena* Dirvonénai, Kuršenai (and also Raudénai), *vazmà* Pavandenė, Užventis, Vieksnaliai and *važmà* Kuršenai, *zmègti* Pavandenė, Vidsodis, Vieksnaliai and *zmègti* Kuršenai, Dirvonénai, *zuřdoti* Pavandenė, Vieksnaliai and *žuřdoti* Kuršenai, Dirvonénai. The word of the common language *zýlé* in all these dialects is pronounced like *žýlē*.

It is possible that in these dialects some phonetic phenomena existed, when the pronunciation of the consonants (sounds) *s*, *z* and *š*, *ž* began to stagger. One can suppose, that here had existed some contacts, even a bilingualism between Žemaičiai (Lowlanders) and Kursches. As a result of it so mixing occurred (*bégsena*, *eišena* and so on) there may be and not so old exchange *s*, *z* to *š*, *ž* or on the contrary some as if irregular position (*žmeginýs* and so on).

⁷ V a n a g a s A. *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*, Vilnius, 1981, 198.